

Qobil ZOKHIDOV^a

^a Doctor of Historical Sciences,

Docent of «Yangi asr» University

Qatortol Street 5, 100113, Tashkent, Uzbekistan

E-mail: gobilzokhidov@gmail.com

ISLOM TARIXI MUAMMOLARINING BIRLAMCHI MANBALARDA AKS ETISHI

Annotatsiya. Maqolada islom tarixining yoritilishidagi asosiy muammo – tarixiy manbalar va asarlarning VII asrdagi voqealardan ancha keyin, asosan VIII-XII asrlarda yozilganligiga eʼtibor qaratiladi. VII asr hodisalari bevosita guvoh boʻlgan roviylar orqali ogʻzaki shaklda avlodlarga yetkazilgan boʻlib, bu hikoyalar keyinchalik adabiy ishlov berilib yozma manbalarga aylantirilgan. Biroq, dastlabki yozuvchilarning asarlari bugungi kungacha saqlanib qolmagan. Ularning rivoyatlari asosida yozilgan keyingi tarixiy manbalar muhim ahamiyat kasb etgan boʻlsada, aksariyati ulamolar yoki turli diniy guruhlar vakillari tomonidan tuzilganligi bois diniy va subyektiv talqinlar bilan boyitilgan. Shu sababli, bu manbalarni tadqiq etishda mualliflarning qaysi diniy oqim yoki ijtimoiy qatlamga mansubligi alohida eʼtiborga loyiqdir. Maqolada shuningdek, shialik va xorijilikning kuchayishi, Abbosiylar davridagi mihna siyosati, islomdagi gʻoyaviy boʻlinishlarning tarixiy asarlardagi aks etishi yoritiladi. Mualliflar asarlarida mavjud siyosiy va mafkuraviy bosimlar, buyurtmachi sultonlar yoki zodagonlarga maqtovlar yoʻllanishi holatlari tahlil qilinadi. Shu asosda, maqolada kelgusi tadqiqotlar uchun oʻrta asr tarixchilari va ularning asarlarini diniy-siyosiy kontekstda oʻrganish zarurligi taʼkidlanadi.

Kalit soʻzlar: siyra, tabaqot, magʻoziy, muftado, futuhot, axboriy, fihrist, tarix.

THE REFLECTION OF PROBLEMS IN ISLAMIC HISTORY IN PRIMARY SOURCES

Abstract. The article addresses a fundamental issue in the study of Islamic history – the fact that most historical sources and texts were written relatively late, primarily between the 8th and 12th centuries, well after the events of the 7th century. The events of the 7th century were transmitted orally by direct witnesses – narrators and later transformed into literary accounts in the 8th century. However, the original works of early traditional historians have not survived to the present day. Later historians based their writings on these transmitted reports, which, despite their importance, often reflect the religious and subjective interpretations of scholars and members of specific religious groups. Therefore, it is essential to consider the religious affiliation and social background of the authors when analyzing such sources. The article further explores how the rise of Shiʼism and Kharijism, the Mihna (inquisition) under the Abbasids, and ideological divisions within Islam were reflected in historical narratives. It also highlights how some works were written under political or ideological pressure, including flattering portrayals of sultans, judges, and other elites. Consequently, the article emphasizes the importance of studying medieval historians and their works within their respective religious, political, and ideological contexts in future research. written.

Keywords: sira, tabaqat, maghazi, muftada, futuhot, akhbari, fihrist, tarikh.

KIRISH

Ilk islom tarixini o'z ichiga olgan davrning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy tomonlarini yoritishdagi asosiy muammo tarixiy asarlarning VIII-XI asrlarda, ya'ni yoritiluvchi davrga nisbatan kechroq yozilganidadir. VII asr voqealari ularning bevosita shohidlari orqali yetib kelgan og'zaki hikoyalar asosida bayon etiladi. Mazkur xabarlar aksariyat hollarda ulamolar va turli toifalar vakillari tomonidan jamlangani sababli ularga ortiqcha diniy va subyektiv talqin berilgan holatlarni ko'rish mumkin.

Ilk islom tarixini yaxlit holda o'z ichiga olgan manbalarni tahlil etishda ularning muallifi qaysi diniy toifa, ijtimoiy tabaqaga tegishli ekaniga alohida e'tibor berish zarur. Chunki, turli toifaga (murji'iy, umaviy, shia, abbosiy, xorijiy va boshqa harbiy-diniy guruhlar)mansub mualliflar tomonidan yaratilgan manbalar o'rtasidagi tafovutli ma'lumotlarni qiyosiy o'rganish katta ahamiyatga egadir. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, aksariyat asarlar IX-XI asrlarda yozilgan bo'lib, ularda aks ettirilgan VII asr voqealari ularning ishtirokchilari tomonidan og'zaki hikoyalar orqali bayon etilgan. VIII asrda ushbu hikoyalarga adabiy ishlov berilib yozilgan, ammo birinchi an'anaviy mualliflarning asarlari bizgacha yetib kelmagan. Biroq, mazkur asarlar keyingi davr tarixchilari uchun muhim manba sifatida xizmat qildi.

ASOSIY QISM

Ilk arab axboriylaridan (xabarlarni tizimlashtirib to'plovchi mualliflar) Sayf ibn Umar Tamimiyning (708-796-y.) «Kitob ar-ridda v-al-futuh al-kabir» asarida arab-musulmon davlatining harbiy boshqaruv tizimi haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Muallif haqida manbalarda kam ma'lumotlar uchraydi. Sayf ibn Umarning ismidagi Tamimiy nisbasining qo'llanilishi uni Kufaning mashhur Banu Tamim qabilasidan bo'lganligiga ishora qiladi. Tarixchi Zahabiyning (1274-1348-y.) fikricha «Sayf ibn Umar bilimdon axboriylardan edi» (az-Zahabiy, 2003:255). Muallif haqida Ibn Hajar Asqaloniy (1372-1449-y.) shunday deydi: «U hayotining birinchi yarmini Madinai munavvarada o'tkazib, keyin esa Iroqning Kufa shahrida qo'nim topgan. Bu yerda u o'z davrining mashhur shayxlaridan ilm oldi. Sayf ibn Umar keltirgan hadislar zaif bo'lsada, tirikligidayoq tarixiy ma'lumotlari ishonchliligi bilan shuhrat qozondi. Unga zamondosh bo'lgan shia ulamosi Nasr ibn Mazohim

(748-828-y.)¹ «Kitob ar-ridda v-al-futuh al-kabir» asaridan ko'plab iqtiboslar keltiradi» (al-Asqaloniy, 1996:257). Amerikalik sharqshunos Fred Donner uni hijriy II asrning yirik arab tarixchilaridan deb hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, Sayf ibn Umar Usaydiy hamkasblari singari tarixiy voqealar to'g'risidagi ma'lumotlarni katta ishtiyoq bilan o'rgandi va yirik shaxslarning hayoti, faoliyati bilan bog'liq voqealarni ochib berdi. U tarixni sevgani bois tez tanildi (Donner, 1993). Uning asarlari yaxlit holda bizgacha yetib kelmagan bo'lsada, asardan olingan ayrim iqtiboslar Ibn Jarir Tabariy (839-923-y.) asarlarida uchraydi.

Ilk tarixchilardan yana biri Voqidiy bo'lib, uning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Umar Aslamiydir (747-823-y.). U mashhur tarixchi va roviy sifatida tanilgan. Aslamiy xabarlar, siyra, urushlar, voqea-hodisalarni sharhlash va fiqh ilmida kuchli edi. U yoshligida Madinada bug'doy savdosi bilan shug'ullangan va qo'li ochiqligi tufayli ba'zida moliyaviy qiyinchiliklarga ham duch kelgan. Aslamiyning boy kutubxonasi bo'lib, unda ko'plab qimmatbaho kitoblar jamlangan. U sotib olishga qurbi yetmagan kitoblardan shogirdlariga ko'chirtirib nusxa oldirar edi. Uning shogirdlaridan biri Ibn Sa'd o'zining «at-Tabaqot» asarida bunga ko'plab misollar keltiradi.

Abbosiylar davrida tarixchilarning mavqeyi yuksak bo'lganini shundan ham ko'rish mumkinki, taniqli tarixchi Voqidiy Abbosiylar vaziri Yahyo ibn Xolid Barmakiyning² (vaf. 806-y.) tavsiyasi bilan haj mavsumida Horun ar-Rashidga (763-809. hukm. 786-809-y.) hamrohlik qilgan. Ushbu voqeadan so'ng uning martabasi oshib, Bag'dodga qozi etib tayinlanadi va keyinchalik shu yerda vafot etadi. Uning «Kitob al-mag'oziy» (al-Voqidiy, 2010) va «Futuh ash-Shom» (al-Voqidiy, 2007) asarlari bizning davrimizgacha yetib kelgan. Asarlar Rizvi Fayzer tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan (Faizer, 2011).

Yuqorida aytib o'tilganidek, voqea-hodisalarga obyektiv baho berishda muallifning qaysi mazhabga mansubligi muhim o'rin tutadi. Shu jihatdan Voqidiyning ham mazhabi mazkur tadqiqot uchun ahamiyatlidir. Ba'zi tarixchilar uni sunniylik

¹ Nasr ibn Mazohim arab tarixchisi, avvaliga zaydiy, keyin imomiy mazhabida bo'lgan. Kufada yashagan va Bag'dodga ko'chib o'tib, hadis o'rgangan va keyinchalik Kufaga qaytib, attorlik savdosi bilan shug'ullangan. U ishonchli shaxs bo'lgani bois bozor ishlariga mas'ul etib tayinlangan. Nasr ibn Mazohim «Siffin», «Jamal», «Husaynning o'ldirilishi» kabi mavzularda asarlar yozgan.

² Horun Rashidning kotibi, xalifalikka tayinlagandan keyin uning vaziri bo'lgan.

vakili sifatida tilga oladilar. Ammo Ibn Nadim (vaf. 994-y.) uning shialikka mansub bo'lganini aytib, quyidagi ma'lumotni keltiradi: «U shialardan bo'lib, o'z mazhabini yaxshi ushlagan edi, lekin shia ekanini yashirishga majbur bo'lgan (bunday holat maxsus taqiya³ termini bilan izohlangan)» (an-Nadim, 1982:127).

MUHOKAMA

Ibn Nadimning Voqidiy haqidagi fikrlari ancha munozarali bo'lib, shu o'rinda tarixchi ibn Is'hoq (699-769-y.) ham shialikda ayblanganini eslatib o'tish mumkin. Bunga sabab qilib ibn Is'hoq tomonidan Hasan va Husaynning hayoti, faoliyatiga bag'ishlab asar yozgani keltiriladi. Umuman olganda, islomning ilk va keyingi davr tarixchilari tomonidan mazkur shaxslar faoliyatiga murojaat qilinishini shialik bilan bog'lash ilmiy nuqtai-nazardan ham to'g'ri deb bo'lmaydi. Chunki, ular Muhammad (s.a.v.) nabiralari va bevosita islom tarixi bilan bog'liq shaxslar hisoblanadi. Shu bois, Hasan va Husaynning faoliyatiga to'xtalib o'tilmasdan islom tarixini mukammal tasavvur qilish qiyin. Voqidiyda ham xuddi shunday holatni kuzatish mumkin. Agar Voqidiyni o'z davrida poytaxt Bog'dodda qozi vazifasini bajarganini va «Kitob al-mag'oziy» asarida shialikka xos g'oyalarning ustuvorligi yaqqol sezilmasligini hisobga olsak, u shialikka mansub emas, deb xulosa qilish mumkin.

Yana bir tarixchi Abu Hasan Madoiniy (752-843-y.) asli Basralik mavlolaridan bo'lgan. Unga Mesopotamiyada yashagani uchun Madoiniy⁴ nisbasi berilgan. Uning kalom ilmidagi ustozi yirik mutakallimlardan biri Ma'mar ibn Ash'ab bo'lib u adabiyot va tarix sohasida yaxshi tanilgan (an-Nadim, 1982:131). U haqida Zahabiy: «Alloma Abu Hasan Ali ibn Muhammad ibn Abdulloh ibn Abu Sayf Madoiniy ishonchli axboriylardan edi. U Bag'dodga kelib musnadlarni tasniflashi, siyra, nasablar va arablarning tarixi haqida yaxshi ma'lumotga ega ekani bilan tanildi» (az-Zahabi, 2003:410). Ibn Nadim Madoiniy yozgan asarlar sonini 239ta ekanini ta'kidlagan

³ Taqiya – shialikda o'z diniy e'tiqodini yashirish ma'nosini bildiradi.

⁴ Madoin – Furot daryosi chap qirg'og'idagi qadimiy Ktesifon shahrining arabcha nomi bo'lib, Parfiyaning harbiy tayanch punkti, keyinchalik, Sosoniylar davlati poytaxti, so'nggi antik davrning eng katta va boy shaharlaridan biri sifatida shuhrat qozongan. 637-yilda arablar tomonidan zabt etilgan.

(an-Nadim, 1982:131). Uning «Axbor al-xulafo», «Axbor Quraysh», «Futuh ash-Shom», «Tarix al-buldon» asarlaridagi ma'lumotlardan shogirdlari unumli foydalangan.

Arab adabiyotining yana bir janri «as-Siyrat an-Nabaviyya» – Muhammad (s.a.v.) hayot yo'lini o'rganish haqida bo'lib, o'rta asrlarda bu soha yetakchi o'rinni egallagan. Siyra janri islom tarixi va Payg'ambar (s.a.v.) hayoti yoritilgan diniy manba sifatida o'rganilgan, lekin tarixiy manba sifatida kam tadqiq etilgan.

Aslida siyra yo'nalishining shakllanishi sunnatni o'rganishga, keyinchalik, hadis maktablarning rivojlanishi natijasida turli mavzulardagi hadislar to'planishiga turtki bergan. Demak, dastlab mag'oziy (janglar) asarlar yaratilgan, keyinchalik esa Payg'ambar (s.a.v.) tavalludi, vahiy, harbiy yurishlar va vafotiga qadar bo'lgan to'liq tarixini o'z ichiga olgan siyra asarlari alohida yo'nalish sifatida shakllana boshlagan. Mazkur asarlar tarkibiga tarixiy voqealar, agiografik ma'lumotlar, Qur'oni karim oyatlarining nozil bo'lish sabablari, tafsirga oid ma'lumotlar, hadislar va she'riy parchalar kiritilgan.

Ilk islom tarixchisi va siyra yo'nalishi asoschilaridan biri Abu Bakr Muhammad ibn Is'hoq (699-769-y.) bo'lib, u Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyin uning hayotiga oid barcha ma'lumotlar va rivoyatlarni umumlashtirib «Siyrat Rasulilloh» asarini yozgan. Uning «al-Mubtado va-l-mab'as va-l-mag'oziy» nomli asari siyra janri borasida yozilgan asarlar orasida eng ahamiyatlisi hisoblanadi. Bu asarga nafaqat Payg'ambar (s.a.v.) balki, «ridda» harakati⁵, Xulafoi roshidun davriga oid bo'lgan fasllar ham kiritilgan. Shuningdek, muallif «Tarix al-xulafo» nomli boshqa asarida xalifalik asri haqida batafsil ma'lumotlar bergan. Mazkur asarlar bizning davrimizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, ularda keltirilgan ba'zi ma'lumotlarni boshqa tarixchilar o'z asarlarida istifoda qilganlar.

Mazkur janr bo'yicha yozilgan kitoblar ichida Ibn Is'hoqning asari shoh asar deyish mumkin. Uning asari va u haqidagi ma'lumotlar bizgacha Ibn Hishom tahriri orqali yetib kelgan. Ibn Is'hoqning Rasululloh (s.a.v.) hayotlariga bag'ishlangan kitobi siyra janridagi ilk va nufuzli asarlar sirasiga kiradi. Akademik A.B.Kudelinning fikricha, Ibn Hishom Ibn Is'hoqning asarini tartibga solgan va bu jarayonda ba'zi qismlarni olib tashlagan. Ularning o'rniga xassoslik bilan ayrim qo'shimcha va sharhlarni kiritgan (Kudelin A.,

⁵ Ridda – Abu Bakr xalifaligining ilk davrida bo'lib o'tgan ichki ziddiyat. Bu haqda quyida batafsil ma'lumot beriladi.

1983:43). Ibn Hishom tomonidan amalga oshirilgan o'zgartirishlar Ibn Is'hoqning shaxsiyati va asariga nisbatan ishonchsizlik tug'dirmaydi, balki asarni yanada sayqallanishiga xizmat qiladi. Ma'lumki, Ibn Is'hoq 704-yili Madina shahrida tug'ilgan. Uning otasi va ikki amakisi «axboriylar» guruhidan bo'lgan⁶. Avvaliga Ibn Is'hoq ham xabar va hadislarni rivoyat qilish bilan shug'ullandi. Keyinchalik, Zuhriyning⁷ shogirdi sifatida shuhrat qozondi. Tarixchi Ibn Xallikon (1211-1282-y.) o'zining o'rta asr mualliflari haqida biografik ma'lumotlar beruvchi «Vafayot al-a'yon va anbo abno az-zamon» asarida Ibn Is'hoqni hadis ilmining bilimdoni va mag'oziyalar haqida ma'lumotlar to'plagan ilk tarixchi sifatida e'tirof etadi (Ibn Xallikon, 1996:177). Imom Buxoriy «at-Tarix al-kabir» asarida «Kim mag'oziyalar haqida to'liq bilishni istasa Ibn Is'hoqqa murojaat qilsin», deb ta'kidlaydi (al-Buxoriy, 1998:40).

Hijozlik muhaddis Sufyon ibn Uyayna (725-811-y.) «Men ibn Is'hoq keltirgan hadisning noto'g'riligiga shubha qilgan insonni uchratmadim», degan fikrni bildiradi. Shuningdek, Zuhriydan Ibn Is'hoqning mag'oziyalari haqida so'rashganda, u «Bu borada u hammadan ko'ra ko'proq biladi», deb javob bergan (az-Zahabiy, 2003:36). Basralik muhaddis olim Shu'ba ibn Hajjoj (vaf. 776-y.) «Muhammad ibn Is'hoq – hadislar borasida mo'minlarning amiridir», degan (Ibn Xallikon, 1996:276–277). Ibn Is'hoq 733-yili Misrga borib, 737-yili Iskandariyada muhaddis Yazid ibn Abi Habibdan ta'lim oladi va Madinaga qaytib, unga dushmanona kayfiyatda bo'lgan ikki shaxs sababli o'z yurtini tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Ular muhaddis Hishom ibn Urva (680-763-y.) va molikiy mazhabi asoschisi Molik ibn Anasdir (vaf. 796-y.). Kelishmovchilikka Ibn Is'hoqning Hishom ibn Urvaning xotini Fotima bint Munzirdan hadis rivoyat qilgani bo'ldi. Bundan g'azablangan Hishom ibn Urvaning «nima, u mening ayolimning oldiga borganmi?», degan e'tirozi manbalarda saqlanib qolgan (Alfred Guillaume, 1955). Ammo, Molik ibn Anas bilan ziddiyat professional xarakterga ega bo'lishi kerak. Bunga Ibn Is'hoqning bizgacha yetib kelmagan «Sunan»⁸ asarida to'plangan

⁶ Axboriy – biror kimsa, narsa yoki hodisa haqida axborot, biror voqea va hodisa haqidagi xabar yetkazuvchi.

⁷ Abu Bakr Muhammad ibn Muslim Zuhriy. Ibn Shihob Zuhriy nomi bilan mashhur (671-741-y.). Muoviya ibn Abu Sufyon (661-680) davrida Madinada tug'ilgan, yashagan va shu yerda vafot etgan. Hadislarni birinchi bo'lib yozma qayd etgan. Muhaddis, faqih va tobeinlardan biri hisoblanadi. Uning musnadidan 2200 hadis o'rin olgan (Ibn Hallikan, 1996:177).

⁸ «As-Sunan» asarlari hadislar to'plami bo'lib, ular asosan huquqiy masalalarni, ya'ni fiqh (ibodatlar, muomalotlar va

hadislar borasidagi kelishmovchiliklar sabab bo'lgan, deyish mumkin. Xususan, Ibn Xallikonning quyidagi ma'lumoti ham yuqorida keltirgan fikrimizni quvvatlaydi: «Molik ibn Anas Ibn Is'hoqning «menga Molik to'plagan hadislarni beringlar, men ularni nuqsonlardan tozalayman», degan so'zini eshitib, uni koyib bergan va «Kim o'zi u Ibn Is'hoq? Haqiqatdan u o'zini olim deb da'vo qiladiganlardan biri edi, biz uni Madinadan haydadik», degan (Ibn Xallikon, 1996:277).

Ibn Is'hoq Madinadan ketgandan so'ng ko'plab shaharlarda yashadi va bu uning nomini tarixda abadiy saqlanib qolinishiga ham sabab bo'ldi. U ikkinchi Abbosiy hukmdor Abu Ja'far Mansur (754-775-y.) bilan Hira shahrida uchrashadi va unga «Mag'oziy» asarini yozib berishni va'da qiladi (Ibn Xallikon, 1996:277). Natijada, «Kitob al-mag'oziy va-s-siyar» asari yozilib unga tuhfa qilinadi. Bundan tashqari u «Kitob al-xulafa» va «Sunan» asarlarini ham yozadi. Ibn Is'hoqning «Kitob al-mag'oziy va-s-siyar» asari «Muftado», «Mab'as» va «Mag'oziy» kabi qismlardan iborat. Asar bizning davrimizgacha to'liq holda yetib kelmagan. Shunday bo'lsada, «Kitob al-mag'oziy va-s-siyar»ning katta qismi Yunus ibn Bukayr ibn Vosil Shayboniyning «Mag'oziy» asarida saqlanib qolgan (Sezgin, 1967:289). Ibn Hishomning tahririga kirmay qolgan ba'zi qismlarini esa Abu Ja'far Tabariy o'z asarlariga kiritgan.

Siya janri bilan shug'ullangan yana bir olim Abu Muhammad Abdulmalik ibn Hishom ibn Ayyub Himyariy bo'lib, Ibn Hishom nisbasi bilan mashhurdir. Olim Basrada tavallud topgan. Ko'plab manbalarda u Himyar qabilasining Ma'ofir urug'iga mansub ekani qayd etilgan. U Basrada ilm olgach, Misrga borib, vafot etguncha, ya'ni 833-yilgacha Fustot shahrida yashagan (Ibn Hishom, 2001:14). U tarix, nasabshunoslik va tilshunoslik ilmlari bilan shug'ullangan. Ammo, u o'zini «nahviy», ya'ni filolog deb hisoblagan. Lekin, uni tilshunoslik emas, aksincha, tarixiy va siya janrida yozgan asarlari mashhur qildi.

Ibn Hishomning «as-Siya an-nabaviya» asari Muhammad (s.a.v.) hayotiga doir hozirgi davrga to'laligicha yetib kelgan eng qadimgi manbadir. Yuqorida aytib o'tilganidek, Ibn Is'hoqning «Mag'oziy» asarini turli roviylar tomonidan naql etilgan ko'plab nusxalari mavjud bo'lgan bo'lsada, ular to'liq holda saqlanmagan. Ibn Hishomning asari esa ko'proq hokazo) qoidalarini qamrab oladi.

misrlik roviylar orqali boshqa musulmon o'lkalariga yetkazilgan. Ibn Hishomning mazkur asari Payg'ambar (s.a.v.) hayoti haqidagi eng birinchi asar sifatida dunyoning ko'plab tillariga, xususan, o'zbek tiliga ham tarjima qilingan.

Muallifga nisbat beriladigan tarixga oid «Kitob at-tiyjon fiy muluki Himyar»⁹ asari aslida Vahb ibn Munabbihga (655-738-y.) tegishli ekani va u Ibn Hishom tomonidan rivoyat qilingani ta'kidlanadi.

NATIJA

Muhammad (s.a.v.) hayoti, faoliyati va ilk islom davri tarixini mukammal yoritish maqsadida siyra yo'nalishidagi asarlar bilan bir qatorda tabaqot¹⁰ janri ham rivojlandi. Arab tarixshunosligida tabaqot biografik janrning maxsus tarmog'ini tashkil etib, ularda Payg'ambar (s.a.v.) boshlab, ahli bayt, sahobalar, tobeinlar, taba'a tobeinlarning biografiyasi yillar ketma-ketligida tartiblab joylashtirilgan. Bunda hududiy tamoyilga ham rioya qilingan – ma'lumotlar shaharlar, alohida mavzelar va musulmon olamini tashkil etgan mintaqalar kesimida taqsimlangan.

Islomning dastlabki davrida tabaqot janri asosan hadis bilimdonlari, faqihlarga bag'ishlangan va shu orqali hadis ilmi ehtiyojlarini qondirishga harakat qilingan. Tabaqotlar sanadning¹¹ haqqoniylik darajasini aniqlashda ensiklopediya vazifasini bajargan. Biroq, madaniy ehtiyoj va ilm-fan taraqqiyoti natijasida keyinchalik turli kasb va darajadagi shaxslarning (shoirilar, adiblar, kotiblar, vazirlar, tilshunslar, tabiblar, donishmandlar, va'xonlar, qorilar, faqihlar, sufiylar va b.) avlodlarini xronologik tartibdagi tabaqotlarini yaratishga ehtiyoj sezilgan. Shu bois tabaqotlar ko'lami kengaya borgan.

Mazkur yo'nalish bo'yicha ijod qilgan yirik mualliflardan biri Xalifa ibn Xayyotdir. Uning «at-Tarix» nomli kitobi bizgacha yetib kelgan asarlar ichida eng qadimiysi hisoblanadi (Xalifa ibn Xayyot, 1995:456). Afsuski, ungacha yozilgan solnoma asarlar bizgacha yetib kelmagan. Ushbu asarda keltirilgan ma'lumotlar o'zining aniqligi va ishonchliligi bilan alohida ajralib turadi. Bu holatni Xalifa ibn Xayyotning muhaddislar maktabiga mansubligi bilan izohlash mumkin. Muallif asarda keltirgan ma'lumotlarni sanadlariga ham e'tibor qaratadi va

⁹ Himyar arablarining islomgacha bo'lgan davr yodgorliklari haqida tarixiy-afsonaviy ma'lumotlardan iborat asar.

¹⁰ Tabaqot – (tabaqaning ko'pligi) ma'lum bir vaqt oralig'ida yashagan shaxslar, «avlodlar tarjimai holi».

¹¹ Hadis ilmida matnga olib boruvchi kishilar silsilasi.

voliyalar, qozilarning faoliyat yuritgan davrlarini jadval shaklida keltiradi. Muallif xalifa Usmon ibn Affon rahbarlik qilgan davrda yuzaga kelgan ichki beqarorlik va fuqarolar urushiga sabab bo'lgan omillarni sanab o'tadi. Natijada uning ma'lumotlarida ahlu-s-sunna va-l-jamoa qarashlari o'z aksini topib, xalifa Usmon ibn Affonning harakatlarini quvvatlovchi fikrlar paydo bo'lishiga asos bo'lgan. Asarda muhaddislar tomonidan rivoyat qilingan ko'plab hadislar keltirilgan va ular ilk islom tarixini o'rganuvchilar uchun nafaqat ishonchli manba balki, turli xil qarashlarni bir nuqtada jamlagan manba vazifasini ham bajargan.

Bizgacha tabaqot yo'nalishida yetib kelgan yana bir asar Ibn Sa'dning «at-Tabaqotu-l-kubro»¹² asari bo'lib, unda 4250 nafar muhaddis, sahoba, tobeinlar, muallifning ustozlari, tarjimai hollari haqida ma'lumotlar keltirilgan (Muhammad ibn Sa'd, 2001). Asarda xalifalar, amirlar, qomondonlar va boshqa taniqli shaxslarning siyosiy mavqeyi, axloqiy sifatleri, kiyim-bosh va urf-odatleri to'liq bayon etilgan. Ibn Sa'd siyosiy, ijtimoiy, madaniy hayotga oid aniq ma'lumotlar beradi va asarda sahoba hamda tobeinlarning tarjimai hollari keyingi davr tarixchilariga nisbatan ko'proq. Ibn Sa'd tomonidan keltirilgan ma'lumotlar ishonchli muhaddislarning rivoyatlariga tayanilgani bois, ahamiyatlidir. Shuningdek, muallif Hishom ibn Kalbiy (738-821-y.), ustoz Muhammad ibn Umar Voqidiy kabi roviylarning zaif xabarlaridan ham foydalangan va bu ayrim tarixchilarning e'tiroziga ham sabab bo'lgan. Xususan, Ibn Nadim «Muallifning asarlari Voqidiyning zaif ma'lumotlari bilan to'la», deb fikr bildiradi (an-Nadim, 1982:151). Lekin, Ibn Sa'd o'z asariga Voqidiyning tabaqotga bag'ishlangan asaridagi ishonchli deb hisoblangan ma'lumotlarni kiritgan xolos. Ibn Nadimning Ibn Sa'd asarini Voqidiyning ma'lumotlari asosida yozilgan, deyishi ham uncha to'g'ri emas. Chunki, Ibn Sa'd boshqa juda ko'plab manbalardan ham unumli foydalangan. Hatto, uning «Tabaqot» asarida keltirgan ustozlari soni 60 nafardan ortiq bo'lib, ularning aksariyati taniqli muhaddislardir. Jumladan, ular qatoriga Abu Nuaym Fazl ibn Dukayn (748-834-y.)¹³, Affon ibn Muslim (751-835-y.)¹⁴,

¹² Asar «Kitob at-tabaqot al-kubro», «Kitob at-tabaqot al-kabir» va «Tabaqot Ibni Sa'd» shakllarida ham keladi.

¹³ Muhaddis imom. Undan imom Buxoriy va Muslim ko'plab hadislar rivoyat qilgan.

¹⁴ Iroq muhaddislaridan. Ma'mun davridan boshlab «mihna» voqealariga guvoh bo'lgan. Ma'mun Affon ibn Muslimga Qur'onni yaratilishi borasidagi savolini berishlarini, agar rad javobini bersa, oylik 500 dirham maoshini to'xtatishini

Ubaydulloh ibn Muso Absiy (738-828-y.)¹⁵ va Ma'n ibn Iso Ashja'iyni¹⁶ (vaf. 813-y.) kiritish mumkin. Mazkur shaxslar tomonidan naql qilgan ma'lumotlar Voqidiynikidan ko'p bo'lib, muallif bulardan tashqari ko'plab ishonchli muhaddislardan rivoyat qilingan. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Ibn Nadimning Ibn Sa'dga nisbatan bildirgan fikrlari tahlilga muhtoj.

Tabaqot janrining yirik vakillaridan yana biri Ahmad ibn Yahyo ibn Jobir Balozuriy (820-892-y.) bo'lib, u Bag'dodda tug'ilib voyaga yetgan. Uning ajdodlari asosan kotiblik bilan shug'ullangan. Tabiiyki, bu kasb unga ham meros bo'lib o'tgan. Balozuriy ilm izlab ko'p shaharlarga safar qilgan. Tarixchilar unga nisbatan qo'llanilgan «Balozuriy» nisbasi haqida ba'zi ixtilofli fikrlarni bildiradilar. Ahmadga Balozuriy nisbasini berilishiga asosiy sabab uning bobosi bo'lib, u o'rta asrlarda Toxariston tarkibiga kirgan Afg'onistonning Bag'lon viloyatida joylashgan Balozur nomli hududdan arablarning O'rta Osiyoga yurishlari natijasida Bag'dodga kelib qolgan. Ushbu ma'lumotlar uning oilasida qo'shtillik muhiti mavjudligiga dalolat qiladi. Shu bois u «Futuh al-buldon» asarida keltirilgan forsiy atamalar va Erondagi viloyatlarning forsha nomlarini to'g'ri talqin qiladi. Zero, Balozuriy ko'plab asarlarni fors tilidan arab tiliga tarjima qilgani ma'lum. Jumladan, «Ahd Ardasher»¹⁷ asarini nazmga solib tarjima qilgan.

Balozuriy tomonidan to'plangan ma'lumotlar aniqligi va tarixiy jarayonlarning kengligi jihatidan Tabariy asarlaridan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Lekin, uning «Ansob al-ashrof» asaridagi rivoyatlar saralangani, isnodlarning ishonchliligi «siqa»¹⁸ va

«sidq» ahli keltirgan rivoyatlar bilan muvofiq kelishi jihatidan Tabariyning tarixidan ko'ra ishonchliroq sanaladi. Ma'lumki, «Ansob al-ashrof» asari nasablar bilan birga islom tarixini ham o'z ichiga oladi. Asarning kirish qismida Quraysh qabilasiga mansub urug'lar, oilalar va boshqa arab qabilalarining avlodlari yoritiladi. Shuningdek, Balozuriy ustozlari haqida ham ma'lumotlar beradi. Ular tahlil qilinsa, ustozlarining ko'plari muallif vafotidan taxminan 20-yildan ko'proq vaqt oldin vafot etganliklari ma'lum bo'ladi. Bu esa o'z navbatida Balozuriy ushbu kitobini kasal bo'lishidan ancha avval yozganiga dalolat qiladi. U keltirgan rivoyatlar Ibn Sa'd va Xalifa ibn Xayyot ma'lumotlari bilan qiyoslanganda, ular bir-biriga muvofiq kelishini ko'rish mumkin. Asarida keltirilgan rivoyatlar orasida zaif yoki noto'g'ri ma'lumotlar uchrasa muallifga emas, balki uning roviysiga taalluqli ekanini eslatish joiz. Balozuriy «Fitnalar haqidagi hodisalar»ni bayon etishda ishonchli muhaddislar tomonidan rivoyat qilingan ma'lumotlarga tayanib yozilganini alohida ta'kidlash zarur. Ular orasida sahih hadislarini to'plagan va rivoyat qilgan Imom Buxoriy hamda Imom Muslimning ustozlari Affon ibn Muslim (751-835-y.), Ahmad ibn Ibrohim Davraqiy (784-860-y.), Abu Bakr ibn Abi Shayba (vaf. 849-y.), Abu Haysama (vaf. 892-y.) kabi muhaddislar bor. Shuningdek, u o'zining Bag'dodlik ustozlari Qosim ibn Salom (774-838-y.), Ali ibn Muhammad Madoiniy (725-840-y.), Muhammad ibn Sa'd (784-845-y.), Ali ibn Abdulloh Madiniy (778-849-y.), Mus'ab Zubayr (773-851-y.), Muhammad ibn Habib Bag'dodiy (vaf. 859-y.), Umar ibn Shabbaning (789-876-y.) ma'lumotlaridan unumli foydalangan.

Balozuriyning «Futuh al-buldon» asari ham bizgacha yetib kelgan. Asarga boshqa manbalarda uchramaydigan Misrning to'liq fathi alohida qism sifatida kiritilgan. Shuningdek, unda zabt etilgan yerlarning iqtisodiy boshqaruvi va madaniy hayotiga oid muhim ma'lumotlar uchraydi. Ular asosida zabt etilgan o'lkalardagi mahalliy aholi va arablar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, fothilar tomonidan ta'sis etilgan soliqlar hamda aholiga berilgan imtiyozlar haqida ham bilib olish mumkin. Asar Misrda yaratilgan mahalliy manbalarga tayanib yozilgani bilan ham ahamiyatlidir.

XULOSA

Islomning Arabiston yarimorolidan tashqariga chiqishi natijasida uning tarixi va mohiyatini aniq yoritib berishga bo'lgan ehtiyoj kuchaydi. Islom dinining

ishonchli, to'g'ri va hujjatli hadis rivoyat qiluvchilarni nazarda tutadi.

aytadi. Affon esa, «O'zingizning rizqingiz qo'lingizda emas-ku, nimalarni va'da beryapsiz», deb chiqib ketadi. Ushbu hodisadan keyin Ma'mun uning maoshini saqlab qoladi (Az-Zahabi, 2003:242–255).

¹⁵ Hadis roviylaridan biri. Birinchi marta Kufalik sahobalarni tartiblab musnadga kiritgan.

¹⁶ Hadis roviylaridan biri bo'lib Molik ibn Anasning do'sti. Molik ibn Anasdan eshitgan qirq ming masalani aytib bergan (Ibn Sa'd, 2001:149).

¹⁷ Ahd Ardasher – bu qadimgi fors podshohi Ardasher I (224-242-y.) nomi bilan bog'liq asar bo'lib, u asosan siyosiy va axloqiy masalalarga bag'ishlangan. Ardasher I, Sosoniylar sulolasining asoschisi, davlat boshqaruvi va axloq-odob qoidalariga oid o'zining fikr va tavsiyalarini ushbu asarda bayon qilgan. Asarning asosiy maqsadi – podshohlik va davlat boshqaruvida adolatli, qonunchilik va hokimiyatning samarali boshqarilishi zarurligini ta'kidlashdan iborat bo'lgan. Asar Sosoniylarning davlat boshqaruvi, qonunchilik an'analari va siyosiy axloq qoidalari haqida qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

¹⁸ Siqa – hadis ilmi va rivoyatlar qabul qilish jarayonida

tarqalishi bilan zamondosh bo'lgan mualliflarning asarlarida o'sha davrning o'ziga xos jihatlari aks etdi. Jumladan, shialik va xorijiylikning kuchayishi, mihna voqealari, islomdagi g'oyaviy bo'linishlar asarlarning asosiy mavzusiga aylandi. Ushbu kayfiyat islom tarixi bo'yicha ta'rif etilgan asarlarda ham o'z aksini topdi. Shuning uchun bo'lsa kerak, o'rta asrlarda bitilgan tarixiy asarlarda keskin kayfiyat sezilib turadi.

Shu bilan birga, islom tarixi yoki shaxslar tarixi bilan bog'liq asarlar ko'paygan sari, ularning obyektivligi shubha ostida qoladi. Sultonlar, qozilar va shu kabi zodagonlarning buyurtmalari bilan kitoblar yozila boshladi. Shunday ekan, kelgusi tadqiqotlar uchun o'rta asr mualliflari va ularning asarlarini hamda ularning qaysi diniy, siyosiy va mafkuraviy rag'bat yoki tazyiqlar ostida yozilganini bilish muhim.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. al-Asqalani, Ibn Hajar. (1996). Taqrib at-tahzib (Tahqiq: Muhammad Avvoma, J. 2). Bayrut: Dor ar-risala al-ilmiya.
2. al-Balazuri. (1998). Futuh al-buldon. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya.
3. al-Balazuri. (2000). Ansab al-ashraf (J. 2). Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya.
4. al-Buxari, Muhammad ibn Ismoil. (1998). at-Tarix al-kabir (9 j.). Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya.
5. Donner, Fred M. (1993). The History of al-Tabari. New York: Suny Press.
6. Guillaume, A. (1955). The Life of Muhammad. A translation of Is'haq's Sirat Rasul Allah. Karachi: Pakistan branch, Oxford University Press.
7. Ibn Hishom. (2001). as-Siyrat an-Nabaviyya (J. 4). Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya.
8. Ibn Sa'd, Muhammad. (2001). at-Tabaqat al-kubra (J. 9). Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya.
9. Ibn Xallikan. (1996). Vafayot al-A'yan va anbo abno az-zamon (J. 8). Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya.
10. Kudelin, A. B. (1983). Srednevekovaya arabskaya poetika (vtoraya polovina VIII–XI vv.). Moskva.
11. an-Nadim, Muhammad ibn Ishoq ibn. (1982). al-Fihrist. Bag'dod: Dor al-kutub.
12. Sezgin, Fuat. (1967). Geschichte des arabischen Schrifttums. Leiden.
13. al-Voqidiy, Abu Abdulloh. (2010). Kitob al-mag'oziy (Tahrir qilgan: Marsden Jones). London: Oxford University Press.
14. Xalifah ibn Xayyat. (1995). at-Tarix. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya.
15. az-Zahabiy, Muhammad ibn Ahmad. (2003). Mezon al-e'tidal fi naqd ar-rijol (J. 6). Bayrut: Dor al-ma'rifa.
16. az-Zahabiy, Muhammad ibn Ahmad. (2003). Siyar A'lom an-Nubalo (J. 29). Bayrut: Muassasa ar-risala.

REFERENCES

1. al-Asqalani, Ibn Hajar. (1996). Taqrib al-tahzib. Tahqiq: Muhammad 'Avamah. V. 2. Beirut: Dar al-Risala al-'alamiyya.
2. al-Balazuri. (1998). Futuh al-buldan. Beirut: Dar al-kutub al-'ilmiyya.
3. al-Balazuri. (2000). Ansab al-ashraf. V. 2. Beirut: Dar al-kutub al-'ilmiyya.
4. al-Buxari, Muhammad ibn Ismail. (1998). at-Tarix al-kabir. V. 9. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
5. Donner, Fred M. (1993). The History of al-Tabari. New York: Suny press.
6. Guillaume, A. (1955). The Life of Muhammad. A translation of Ishaq's Sirat Rasul Allah. Karachi: Pakistan branch. Oxford university press.
7. Ibn Hisham. as-Sirah an-Nabaviyya. (2001). V. 4. Beirut: Dar al-kutub al-'ilmiyya.
8. Ibn Sa'd Muhammad. at-Tabaqat al-kubra. (2001). V. 9. Beirut: Dar al-kutub al-'ilmiyya.
9. Ibn Xallikan. (1996). Vafayat al-A'yan va Anba' Abna' al-Zaman. V. 8. Beirut: Dar al-Kutub al-'ilmiyya.
10. Kudelin, A.B. (1983). Srednevekovaya arabskaya poetika (vtoraya polovina VIII–XI v.). Moscow.
11. an-Nadim, Muhammad ibn Ishaq ibn. (1982). al-Fihrist. Baghdad: Dar al-Kutub.
12. Sezgin, Fuat. (1967). Geschichte des arabischen Schrifttums. Leiden.
13. al-Vaqidi, Abu 'Abdullah. (2010). Kitab al-maghazi. Edited by Marsden Jones. London: Oxford University Press.
14. Khalifa ibn Khayyat. (1995). at-Tarix. Beirut: Dar al-kutub al-'ilmiyya.
15. az-Zahabiy, Muhammad ibn Ahmad. (2003). Siyar A'lam al-Nubala'. V. 29. Beirut: Mu'assasa al-risala.
16. az-Zahabi, Muhammad ibn Ahmad. (2003). Mizan al-i'tidal fi naqd al-rijal. V. 6. Beirut: Dar al-ma'rifah.

